

Н.С. Салауат^{1*}, К.О. Сейтказина¹, А. Ташагыл²

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан;

²Едиптепе университеті, Түркия, Ыстамбұл

(E-mail: nurzhan_akim@mail.ru; seitkazina_ko@enu.kz; ahmet.tasagil@yeditepe.edu.tr)

Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі байлардың рөлі

1868 жылғы «Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлықтарының Дала облыстарын басқару туралы Уақытша ереженің» енгізілуі және шетелдік капиталдың Қазақстан аумағына енуі дәстүрлі қазақ қоғамындағы терең өзгерістердің орын алуына алып келгені белгілі. XIX ғасырдың аяғында тек қазақ даласы ғана емес, бүкіл Ресейде капиталистік қатынастар жанданып, өндіріс толқыны күшейе түсті, ал XX ғасырдың басында бай қазақтар саудаға, сондай-ақ өндіріске көбірек көңіл бөле бастады. Осыған байланысты мақалада Қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси өміріндегі қазақ байларының рөлі қарастырылған. Авторлар Орынбор облысы мен Оңтүстік Қазақстан облыстық архивінің материалдары негізінде қазақ қоғамындағы қазақ байларының орны мен рөлін талдап, байларды тәркілеу және жою үрдісін зерттеген.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақ қоғамы, қазақ байы, Ресей империясының саясаты, бай шаруашылықтарын тәркілеу.

Kipicne

XIX ғасырларға тән зерттеу жұмыстарында қазақтар байлықты үйір жылқы, отар қой немесе ірі қара малдың басымен есептейтінін айтып өтеді. Әрине, қазақ қоғамындағы айырбас, салық, құн төлеу, салт-дәстүрлерге қатысты кәделердің барлығы мал басымен жүзеге асырылғаны белгілі. Көшпелі қазақ қоғамында байлардың едәуір басым бөлігі маңызды рөл атқарды. Дегенмен, бұл арада байлардың ерекше тегі болмаған, сұлтандар арасында да, билер арасында да, қатардағы көшпелілер арасында да байлар болғанын ерекше ескеру қажет. Басқаша, айтқанда байлардың қоғамда әлеуметтік жағынан біртектес тобы болған жоқ. Әрине, материалдық игіліктің молдылығы зор пайда келтіріп, қоғамдағы беделді айқындап отырғаны белгілі. Жекелеген байлардың орны олардың тегімен байланысты айқындалады. Қазақ қоғамындағы байлардың әлеуметтік топ ретінде екі ерекшелігі: біріншісі, экономикалық; екіншісі саяси ерекшеліктері болды. Яғни, бай ең алдымен өзінің байлығы арқылы танымал болып, одан кейін саяси істерге араласа бастаған.

Өзімізге белгілі, өткен ғасырдың 90-жылдарының басында отандық тарихшылардың жаңа тұжырымдамалық көзқарастары негізінде қазақ қоғамында маңызды рөл атқарған байларды кәмпескелеу және оларды жер аудару үрдістерін зерттеудің алқашқы қадамдары байқалды. Дегенмен, бұл мәселенің жекелеген аспектілері, соның ішінде байдың әлеуметтік бейнесін, оның отбасы құрылымын, кәмпескеленген бай шаруашылығының деңгейін, байлардың жергілікті қазақ халқы үшін ықпал етуі жеткілікті түрде қарастырылмаған. Бұрынғы уақытта қолжетімсіз болған жаппай деректерді, соның ішінде мал-мүліктері кәмпескеленген байлардың жеке істерін ғылыми айналымға енгізудің арқасында қазақ қоғамындағы байларға қатысты мәселелерді жан-жақты қарастыру мүмкіндігі туындады. Сондықтан, қазіргі уақытта XIX ғ. аяғы — XX ғ. басындағы қазақ қоғамында, жалпы экономиканың дамуында өзекті рөл атқарған байларды зерттеудің маңызы зор.

Материалдар және зерттеу әдістері

Тақырыпты зерттеу барысында Оңтүстік Қазақстан облысы архивінің (74-ші қор) материалдары қолданылды және осының негізінде еліміздің оңтүстік аймақтарында өмір сүрген байлардың тізімі құрастырылды. Тақырыпты зерттеу барысында В.В. Радловтың, М. Вяткиннің, Ш. Уәлихановтың, Е. Бекмахановтың, Ө.И. Исеновтің, Н.Э. Масановтың, С. Жакишеваның, Ж.Б. Абылхожиннің, Т.О. Алланиязовтың, Д.А. Аманжолованың еңбектері қарастырылып, зерттеу тақырыбына қатысты тұжырымдамалары пайдаланылды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: nurzhan_akim@mail.ru

Мақаланың әдіснамалық негізіне ғылымдағы тарихилық және объективтілік принциптері алынды. Мәселені зерттеуде салыстырмалы-тарихи, хронологиялық әдістер және проблемалық-тақырыптық ұстаным пайдаланылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс тарихи жады деректерін басқа тарихи деректермен салыстыру арқылы деректің шынайылығын анықтауға мүмкіндік берді. Хронологиялық әдіс қазақ қоғамындағы байлардың өмір сүру уақытын хронологиялық реттілікпен қарастыру үшін қолданылды. Осымен бірге, қазақ қоғамындағы байлардың мал-мүліктерін қарастыру барысында статистикалық санақ әдістері пайдаланылды.

Талқылау

Қазақ қоғамындағы «бай» түсінігіне тоқталар болсақ, шығыстанушы-түркітанушылар «бай» сөзі «бек», «бей», «бег» сөздерінің аталуынан шыққандығын көрсетеді. Бірақ «би» және «бай» әлеуметтік мағынасы әртүрлі. Зерттеушілер «бай» әлеуметтік тобы XIX ғасырда қалыптасты деп көрсетеді. Бірақ халық ауыз әдебиетінде «бай» атауымен байланысты аңыз-әңгімелер жиі кездеседі, мұнда оларды дәулет иесі ретінде көрсетеді. Мұсылман деректерінің ішінде Жувейниде қара қытайлардың уәзірі Махмұд байдың есімін әлеуметтік санатын көрсетуде қолданғаны жөнінде В.В. Бартольд көрсетеді. Ибн Рузбихан байға әрбір көп малы және мүлкі, оның ішінде «арбалы үйі» бар «ықпалды адамды» жатқызады. «Бай» атауы Фазлаллах ибн Рузбихан Исфакхани атап көрсеткендей Дешті Қыпшақ және Моғол тайпалары арасында «дәулетті адамды, аса көп мал иесін» білдірген. «Бай» атауының әлеуметтік мағынасы да болды, далалық феодал тобының өкілдерін танытты [1; 54].

Бай — дәстүрлі қазақ қоғамындағы дәулетті әлеуметтік топ. Жалпы халықтық ұғымда бай — есепсіз төрт түлік жиған мал иесі немесе ата-бабадан қалған байлықтың мұрагері. Байдың қазақ қоғамындағы орны сол жеке тұлғаның көшпелі мал шаруашылығының көлеміне, оны жүргізу шеберлігіне қарай айқындалды. Дала тұрғындарының күнкөріс тіршілігі өндірістің ерекше тәсілін табуды қажет етіп қана қоймай, сонымен бірге күрделі технологиялық механизмді, яғни әр отбасы жеке-жеке емес, қауымдасып өмір сүру процесін туғызды. Осы құрылым бойынша, ұжымдық еңбек принципі ыңғайымен, бірнеше ірілі-ұсақты шаруашылықтар (оның ішінде бай да бар) үлкен бір қауымға бірікті. Қауымдастықта шаруашылықты басқару мен көші-қонды ұйымдастыру, жайылым орындарын реттеп отыру бұл мәселенің қырсырын өзгелерден жетік білетін, оның үстіне дәулеті артық байға тиді.

Сан мыңдаған үйірлі жылқысы бар соңғы байлар қазақ даласында XIX ғасырдың 30-жылдарында өмір сүрді. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының салдарынан дала өңіріне кірген берекесіздік, жазалаушы әскерлер мен көтерілісшілер арасындағы кескілескен қақтығыстар, дәстүрлі шаруашылықтың көші-қоны көшпенділік экономикасының біржола түбіне жетті [2]. XIX ғасырдың 70-жылдарында қазақ жерін көп аралап, саяхат жасаған В.В. Радлов: «Менде бұрынғы Жарғының қолданылуын қадағалауыма жеткілікті жағдайлар болды. Ол тәртіп орнатқан және қазақтармен көрші тұратын отырықшы егіншілерді қорғауды қамтамасыз еткен. Бірақ тәртіп орнатылуына байланысты халықтың әл-ауқаты төмендеген. Семей маңындағы толық бағындырылған Ішкі Орда мүлдем дерлік күйзелген, сонымен бірге Үлкен Ордаға жақындаған сайын халықтың байлығы арта түседі. XIX ғасырдың 20-жылдарындағы реформаның құны осындай болды» [3; 9] - деген баға берді.

XIX ғасырдың ортасында базарға тауар шығаратындар негізінен қазақ байлары болды. Бай — жеке мал мен мал өнімдеріне сауда жүргізгеннен басқа, жер өнімдеріне иелік еткеннен басқа делдалдық сауда жүргізді. М. Вяткиннің көрсетуінше, қазақ байлары Орта Азияға Ресей тауарларын тасыды, ал Орта Азиядан Ресейге кері тауар тасыды, көбіне өзінің жинақ капиталымен емес, орыс көпестерінің капиталын пайдаланды деп көрсетеді. Қазақ байлары жеке өз бетімен сауда жүргізумен қатар делдалдық сауда, өсімқорлық сауда Қазақстанда жаңа ауқаттылардың пайда болуына негіз жасады, яғни қапшықты ақшалы байлардың жаңа тобы пайда болды. Ақшалы байлар Қазақстанда тауар-ақша қатынастарының пайда болуымен кең дамыды. «Қарасүйектен» шыққан старшын билерге айналды [4; 10].

Ш. Уәлиханов қазақтар XIX ғасырдың орта шенімен салыстырғанда XVIII ғасырда әлдеқайда бай болған деп санады: «Сібір қазақтары сыртқы приказдар құрылғанға дейін байырақ болған, бұл — титтей де күмән келтірмейтін факт, өйткені ғасырдың аяғымен осы ғасырдың басында Орынбор және Сібір шептеріне айдап әкелінген малдың саны мен 20-30 жылдардағы ресми есептеулерге көз салудың өзі жеткілікті. Осы соңғы дәуірде 10 мың үйір жылқысы болған қазақтар аз болмаған» [2].

Байлар сауда мен өсімқорлық ақшаға қатысты істердің дамуына байланысты ерекше қоғамдық топ болып қалыптасты. Қазақтар арасында ірі саудалық және өсімқорлық істермен айналысқан бірсыпыра бай-феодалдар пайда болды. Мысалы, П. Небольсин Кіші жүздің шығыс бөлігін басқарушы сұлтан Жантөриннің қазақтардан құралған едәуір үлкен сауда компаниясының жарнашысы болып өзіне 25 приказчик ұстағанын айтады [5; 107-108]. Ол одан әрі: «Сауда компаниясының мүшесі болған Күлімбаев деген қа-

зақта 10 приказчик ұстаған. Бұл байлар тек саудамен ғана айналысып қоймай, процент үшін басқаларға несиеге ақша беріп отырған. Сұлтан Ахмет Жантөринді наградаға ұсынуға байланысты оған мінездеме жазған Орынбор Шекара комиссиясының төрағасы Ладьженский Азия департаментінің директоры Сивинге ол туралы: «Орданы батыс бөлігінде оның үлгісімен көпес немесе арбакеш немесе тұз тасушы болмаған бірде бір дерлік қазақ жоқ. Ахмет сауда-саттықпен өзі де шұғылдана жүріп, жоғарыда аталған кәсіптердің қандайымен болса да айналысқысы келген әрбір қазаққа, әрине, өзі үшін едәуір тиімді жағдайда ақша беруге әзір тұрады» [5; 107] деп атап көрсетті.

Ө.И. Исеновте сауда-саттықтың дамуына байланысты XIX ғасырдың екінші жартысында байлардың жаңа түрінің қалыптасқандығын атап өтеді және қазақ байларының XVIII-XIX ғасырлардағы әлеуметтік мәртебесі мен материалдық әл-ауқатының өзгеру үдерісіне де көңіл аударады. Оның пікірінше сан мыңдаған үйірлі жылқысы бар соңғы байлар қазақ даласында XIX ғасырдың 30-жылдарында өмір сүрген [1].

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласы ғана емес, бүкіл Ресей көлемінде капиталистік қатынастар жанданып, өндіріс толқыны күшейе бастаған болатын. Бұл өзгерістердің қазақ даласына да әсер етпеуі мүмкін емес еді. Сол кезде қазақ даласында орыс, татар көпестері көбейіп, сауда-саттықпен, өндіріспен айналыса бастады. Сол орыс, татар көпестерімен қатар қазақтан шыққан ірі саудагерлер, өндіріс ашқан байлар да болған. Соның бірі Қараөткел өңірінің аса ірі байы, көпесі болған Баймұхамбет Қосшығұлов пен оның балалары болатын. Алғашқы автомобиль әлемде XIX ғасырдың басында дүниеге келіп үлгерсе, қазақ даласына алғашқы автомобиль 1900 жылы әкелінген. Ал оны кім әкелген? Советтік тарихта Алашордаға жақтасқан, әрі бай болғаны үшін Қосшығұловтар атын ұмытып кетуге тырысқан. Алайда шын мәнінде осы автомобильді қазақ даласына алып келген Құрманғали Қосшығұлов болған. Құрманғалидың әкесі Баймұхамбет Қосшығұлов 1848 жылы қазіргі Қарағанды облысының Жаңаарқа ауданының Келтетал ауылында дүниеге келген. Баймұхамбет ауылға кіре тартып келген татар көпестерімен араласып, оларға жол бастап, сауда-саттығына көмектесіп, жанын бағып жүреді. Ақмолаға дейін келіп кіре тартып, атшы-қосшы болып жүріп Мақсұт атты қазаққа сіңген татар көпесінің көзіне түседі. Мақсұт оны бірнеше рет сынап көріп, саудаға ебі бар, іскер жігіт екеніне көзі жетіп: «сен енді еліңе қайтпай-ақ қой, осында қалып сауда жасап еңбек ет», – деп алып қалады. Оған өзінің қызын беріп, басына отау көтеріп, бауырына қазан асып береді. Іскер Баймұхамбет осы мүмкіндікті оңынан пайдаланып, кәсібін дамытып, сол кездегі Ақмоланың ең ауқатты адамдарының қатарына қосылып үлгерді [6].

XIX ғасырдың ортасы тұсынан бастап елімізде капиталистік қатынастар үдерісі орын алғаны байқалды. Алдымен қазақ жерінде жәрмеңкелердің көптеп ашылуы басты себептердің бірі болса, екіншіден Патшалық Ресейдің отарлау саясатын жүзеге асыруға келген түрлі компаниялар жерасты, жерүсті табиғи байлықтарды игердігінен анық көрінді. Қазба байлықтарды игеруге келгендер Патшалық Ресейдің орталығынан келген іскерлер мен шетелдік инвесторлар болды. Қазақ байлары да қазба байлықтарды игеріп, өндіріске араласқысы келді. Оған Патшалық Ресей рұқсат берген жоқ. Мәселен, сол кезде Мұса Шорман, Тана мырза сияқты ауқатты байлар ұсыныс жасады. Бірақ олардың ұсыныстары қанағаттандырылмай кері қайтарылды. Дегенмен сол заманда елімізде көпестер пайда болды. Олар сауданы терең игеруінің арқасында іріленіп, өнеркәсіппен айналысуға талпынған.

Қазба байлықтарды өндіруге ниетті болған тұлғаның бірі — әйгілі күйші Тәттімбет Қазанғапұлы болған. Біз Тәттімбетті тек күйшілігі тұрғысынан танып келеміз. Оның көпестігі, іскерлігі де бір төбе болған тұлға және ол ең алғашқы болып қазақ жеріндегі қазба байлықты игеруге рұқсат алған. XX ғасырдың алғашқы онжылдығында Семей көпестері акционерлік қоғам құрғандығы белгілі. Осы ұйымға кіруші көпестер 1907 жылдың соңына қарай түрлі сауда түрлерін жүргізген. Соның бір мысалы, олар арзан қант алу жолында Зайсан уезінің Алтай тауы етегінде жүз мың гектарға жуық көп пайдаланылмаған жерге қант қызылшасын егуді жоспарлаған. Ертіс пароходының магнаты Латиф Мусин құрылыс материалдарына барлық керек-жарақты өз пароходымен, баржаларымен жеткізуді мойнына алған [7].

Семейдің атақты байларының бірі — Қаражан Үкібаев (1868-1931) Семей қаласындағы ет және тері өнеркәсібінің негізін қалаған, әрі Мәскеуден бірінші гильдиялы көпес құжатын алып, Ақпан төңкерісіне дейін қалтасы қалың, аса бай миллионерлердің бірі. Өзі бұрынғы Шыңғыстау өңіріндегі Саржал елді мекенінде дүниеге келген. Әкесі Үкібай асқан бай адам болған. Оның 11 мың жылқысы болған [8]. Әрине, байлар саяси, сонымен қоса экономикалық тұрғыдан маңызға ие болды. Бұл жөнінде Н.Э. Масанова кедей шаруашылықтың тіршілігі мен жұмыс істеуі тек қана бай мал иеленушілердің тығыз интеграциялануы арқасында мүмкін болды деп атап көрсетеді. Сонымен бірге, оның пікірінше бай туысқан-кедейдің өмір сүруі үшін маңызды қайнар көз болып саналды [9]. Француз зерттеушісі Изабель Огайон «XIX ғ. аяғына қарай қазақ қоғамындағы жаңа тауар белгісі — астық болды, ендігі кезекте бай атағын байыған көпеске, соған қоса мал және жер иесіне қолдану мүмкіндігі туды» деген пікір білдіреді. Революция қар-

саңында бай адам отырықшы, яғни экономикалық және саяси аристократия өкілдері сияқты қалалық дәстүр бойынша, соған қоса, үлкен көлемдегі мал санына ие болып, көшпелі дәстүр бойынша өмір сүрді [10]. Сондай-ақ «Көшпелілердің дәстүрлері бойынша, қиын-қыстау уақыттары қазақ қоғамының байлары өздерінің мал-мүлкі мен беделін басқа руластарын құтқаруға бағыттауға міндетті болды және бұл жалпы қазақ байлары сословиесіне тән нәрсе», – деп жазады [11; 63]. Сол сияқты орыс зерттеушісі Кушнер қазақтың байларын өз шаруаларын аяусыз қанайтын ресейлік немесе еуропалық бай тап өкілдерімен теңестіруге келмейтіндігі жөнінде: «Мен әлеуметтік таптар мен таптық күресті бос іздедім, қазақ қоғамының таптарға бөлінудің нақты мысалдарын таппадым» деп түйеді [12; 225]. Осы мәселемен тереңірек айналысқан орыс зерттеушісі Полочанский қазақ байлары мен ауқатты шаруалардың қазақ қоғамындағы зор беделі мен біріктіруші рөлін туралы айта келе былай деп жазады: «Бұқарада таптық сана болмаған жағдайда, ол (бай) қанаушы ретінде емес, экономиканы ұйымдастырушы ретінде, рулық қоғамның ажырамас мүшесі ретінде танылады» [13; 25].

1927 жылдың желтоқсанында ірі көлемдегі шаруа қожалықтарын тәркілеу туралы заң жобасын әзірлейтін комиссия құрылды. Қазқрайком бюросында қаралып, нақтыланғаннан кейін оны Бүкілодақтық большевиктер коммунистік партиясының орталық комитеті мен Бүкілресейлік орталық атқару комитеті мақұлдады. 1928 жылдың 18 тамызында Қазқрайком Бюросының отырысында Қазақ байларын тәркілеу жөніндегі комиссия құру туралы шешім қабылданды. Тәркілеу жөніндегі комиссияны Елтай Ерназаров басқаратын болып шешілді. Комиссия құрамына О. Жандосов, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоқтабаев және басқалар кірді. Жергілікті жерлерде тәркілеумен округтік комиссиялар айналысатын болды. Уәкілдер тағайындалып, Қостанай облысына Ұзақбай Құлымбетов, Ақмола облысына Садық Сапарбеков шыққан. [14].

Оңтүстік Қазақстан архивінің материалдары негізінде еліміздің оңтүстігінде өмір сүрген байлардың рөлі жоғары болған. Осы ретте, аталған архив қорларынан табылған материалдардың негізінде есімдері бұрын жарияланбаған байлардың рөлін анықтау маңызды. Осылардың қатарынан Бадам ауданы байларын атап өту қажет. Сырдария округінің Бадам ауданында 29 әкімшілік ауыл болған және оның тұрғындарының саны (18 жастан асқандар) — 35534 адамды құраған. Аталған аудан байларының тізімі келесідей (1-кесте) [15].

1 - кесте

**Сырдария округінің Бадам ауданы байларының тізімі
(архив құжаттары мәліметтері негізінде құрастырылды)**

Байларды аты-тегі	Акт бойынша кәмпескеленген мал-мүліктері			
	Жылқы	Ірі-қара	Түйе	Ұсақ мал
Сарманов Исак	81	21	6	199
Муратов Байғубек	9	35	2	823
Алимбеков Нарымбек	53	20	5	872
Каметбеков Ибрагим	66	39	2	223
Балпиков Сағатбек	50	28	1	257
Батырбеков Урдабек	107	27	2	386

Аталған Бадам ауданының 22-ші ауылының атақты байы Байкөбік Маратұлын атап өту қажет. 1928 ж. 15 қазанда Байкөбіктің мал-мүлкін кәмпескелеп, өзін жер аударуға шешім шығарылған [16]. Атап айтқанда, 22 ірі жылқы, 1 тай, 5 құлын, 22 ірі түйе, 824 қой-ешкі, 16 сиыр, 10 өгіз кәмпескеленген [17]. Айта кету қажет, Байкөбік Маратұлының үй мүліктері 56 адамға үлестіріп берілген [18].

Осымен бірге, Сырдария округінің Жаңақорған ауданы байларының мал-мүліктерін кәмпескелеу науқандарының негізінде аталған ауданның байлары тізімін анықтауға болады. Архив материалдарына сәйкес, аталған аудан 13 ауылдан тұрған. Ауыл байларын келесі кестеден көруге болады (2-кесте).

2 - кесте

**Сырдария округінің Жаңақорған аудан ауылдары байларының тізімі
(архив материалдары негізінде құрастырылған)**

Байлардың аты-тегі	Ауыл	Қызметі
Мәме Қарабайұлы	1-ші ауыл	9 жыл болсы болған
Мұстияр Құдиярұлы	1-ші ауыл	6 жыл болыс болған
Әбдуәлі	1-ші ауыл	8 жыл би болған
Омар Байбатырұлы	2-ші ауыл	5 жыл би болған
Түкібай Кешеубайұлы	2-ші ауыл	Болыс болған
Мәмбет	4-ші ауыл	Ірі бай, ауылдың бетке тұтары, саудагер
Құттыбек Глеубергенұлы	5-ші ауыл	Болыс, би болған

Жалпы алғанда, Жанақорған ауданына қарасты 13 ауыл бойынша 29 байдың мал-мүліктерін тәркілеу ұсынылған [19]. Жоғарыда аты аталған байлар қазақ қоғамының экономика тұрғысынан басты сүйеніші болғанын мойындау қажет. Олар кедей шаруаларға өздерінің көмектерінде беріп тұрған. Оған дәлел ретінде келесіні келтіруге болады: Сырдария округінің Бадам ауданы 13-ші ауылының байы Сарманов Исакты тек қана кәмпескелеп, бірақ, жер аудармауды өтінген. Оның себебін «Исак бізді, әсіресе кедейлерді киіндіреді және барлығын тегін береді» [15] деп түсіндіреді. Айта кету қажет, қиын жағдайда қазақ байлары кедей туыстарына тікелей қолдау көрсетті. Мысалы, 1924 жылы Ақмола уездік атқару комитеті «құлттық әдет-ғұрыпқа сәйкес» 25 мың аштыққа ұшыраған адамдарды тамақтандыру үшін жергілікті байларға бекітеді» [20; 376].

Байлардың мүліктерін кәмпескелеу және оларды жер аудару кезінде қиянат етушілік болған. Оның дәлелі ретінде байлардың жасаған шағымдарын атап көрсетуге болады. Мысалы, Келес ауданының 14-ші, 15-ші ауыл азаматы Ермек Сүлейменұлының Келес ауданының аудандық атқарушы комитеті бастығына жасаған 1928 ж. 29 қыркүйектегі өтінішінде «Мен осы арызымнан мәлім етемін. Менің ілгері уақытта әкем өліп жетім қалған едім. Өзіме тиісті малым Аранбай Мылтықбайұлының малымен бірге жайылып жүрді. Мен осыншама жылдан бері налог өз қолымнан төлеп жүрдім, салық қағаздарымда бар. Осы биылғы жылға ауылға шыққан ірі байлардың малын кәмпескелеуші комиссиялар барып Аранбай Мылтықбайұлының малын кәмпескелеп, қатарына менің малымды қосып, кәмпескелеп жіберіпті... .. Сол туралы Сізден өтініп сұрайтыным менің өзіме тиісті 490 қойым бар, 10 ірі қарам бар, сол малдарымды және үй-мүлікті өзіме алып берсеңіз екен...» [21] деп атап көрсетеді.

Келесі бір мысал, Сырдария округі, Бадам ауданының 14-ауыл азаматы Зайтбек Ниязбекұлының шағымын келтіруге болады. Ол өзінің өтінішінде «Әкем Ниязбек 100-деп, 150-леп қой, 15-20-лап жылқы біткен адам. Сол әкем Ниязбектен еншімді 1918 жылы алып бөлектендім. Өз күнімді өзім көріп келемін. Сонан бері мал спискасында аз ғана малым бөлек жазылады. Налог қағаздар бөлек шығарылады. 1924 ж. оклод-нойларым да бар. Ал, жақында кәмпескеге шығушы азаматтар мені әкеп, әкеме қосып жіберді. Өзім қатын-баламмен 5 жанмын. Барлық малым жылқы, сиыр 15 (ірі қара), 45 қойым бар еді. Мұны апарып әкеме қосты. Сөйтті де мені кәмпескеге іліндірді. Сөйтіп, мені де әкемнің үйімен қосып жер аударды. Бұған өзімнің де таңым бар...» [22] деп көрсетілген.

Осылайша, байлардың мүлкін тәркілеу және оларды кейіннен жер аудару кезінде өрескел заңсыздықтарға жиі жол берілді. Мысалы, шын мәнінде, мал саны көп болған байлардың саны салыстырмалы түрде аз болды, олар жалпы санның үш-ақ пайызын құрады. Сондықтан уәкілетті өкілдер, өздерінің жеке мүдделері үшін неше түрлі амалдарға барды. Мемлекеттік деңгейде байлардың эксплуатациялық әрекеттерін әшкерелеу және тәркілеу жөніндегі комиссияларға жан-жақты көмек көрсетілуі үшін, билік тарапынан ауылдың ең кедей топтарына тәркіленген мал мен мүліктің 60-70% бөлу туралы уәделерімен азғырды. Сондықтан, бақай есебі бар шолақ белсенділер тек растауға ғана емес, сонымен бірге жойылатын бай шаруашылықтарының шеңберін кеңейтуге де тырысты [14].

Қорытынды

Дәстүрлі қазақ қоғамында бай ұғымы ауқатты адамдарға қатысты қолданылды. Байлардың қоғамындағы алатын өзіндік орны маңызды болды. Бай өз шаруашылықтарын өзінің мол тәжірибесіне сүйеніп, ауыл ақсақалдарымен кеңесе отырып жүргізген. Қазақ қоғамындағы байлардың бір бөлігі әрдайым көшпенділер қатарына жатса, басқалары феодалдық-әлеуметтік дәреженің келесі сатысына көтеріліп отырған. XX ғ. басында байлар газеттер мен кітаптардың шығарылымын қаржыландырып, дарынды балалардың гимназиялардағы оқу ақыларын төлеп, ағарту және халық мүддесі жүзеге асыру барысында қолдаулар көрсеткен. Осымен бірге, қазақ қоғамындағы байлар еліміздің экономикалық дамуында маңызды рөл атқарды. XX ғ. 20-жылдарында қазақ қоғамындағы байлардың мал-мүліктерін кәмпескелеу және оларды жер аудару науқаны жеке шаруашылықтың дамуына және Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық жағдайына айтарлықтай ықпал етіп, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі құрылымды бұзды. 1928 ж. тамыздағы қазақ ауылдарындағы байларды жою бойынша алғашқы жаппай кампания кезінде ірі бай шаруашылық иелерімен қатар орта шағын шаруашылық иелерінде кәмпескелеп, оларды жер аударды. Мұндай жағдай еліміздің оңтүстік аймағындағы ауқатты байларды қамтыды және мұның дәлелі ретінде Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік архивінің 74-ші қорындағы байлардың мал-мүліктерін кәмпескелеу бойынша араб төте әліпбиінен аударылған құжаттарын келтіруге болады. Бұл құжаттардың негізінде ірі шаруашылық иелерін анықтаудың маңызы да жоғары.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Исенов Ө.И. Дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік жүйесі / Ө.И. Исенов. — Қостанай: ҚМПИ, 2010. — 207 б.
- 2 Дәстүрлі қазақ қоғамындағы байлар институты. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://teletype.in/@levigustafson/yhZ9h7eyH>.
- 3 Вяткин М. Батыр Сырым / М. Вяткин. — Алматы: Санат, 2002. — 344 с.
- 4 Валиханов Ч.Ч. О кочевках киргиз. Собрание сочинений в пяти томах. — Т. 4 / Ч.Ч. Валиханов. — Алма-Ата, 1985. — 298 с.
- 5 Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырлардың 20-40-жылдарында / Е. Бекмаханов. — Алматы, Санат, 1994. — 416 б.
- 6 Қазақ байлары: Қосшығұловтар әулеті [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/32482>.
- 7 Өндіріске араласқан қазақ байлары кімдер еді? — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://abai.kz/post/49132>.
- 8 Қазақ байлары: Қаражан бай. — [Электрондық ресурс]. — Қолжетімділік тәртібі: <https://e-history.kz/kz/news/show/32651>.
- 9 Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов: основы жизнедеятельности кочевнического общества / Н.Э. Масанов. — Алматы: «Социнвест»; М.: Горизонт, 1995. — 320 с.
- 10 Казахстанская трагедия в исследовании французского историка. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://e-history.kz/ru/contents/view/213>.
- 11 Огайон И. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928–1945 гг.) / И. Огайон; пер. с фр. А. Ракишева. — Алматы, 2009.
- 12 Абылхожин Ж.Б. Традиционная структура Казахстана. Социально-экономические аспекты функционирования и трансформации (1920–1930-е гг.). — Алма-Ата, 1991. — 240 с.
- 13 Алланиязов Т. О некоторых вопросах методологии и историографии коллективизации в Казахстане / Т. Алланиязов // Мысль. — 2002. — № 5. — С. 25.
- 14 Әбікей М. 1928-1929 жж. қазақ байларын тәркілеу науқаны [Электрондық ресурс] / М. Әбікей, А.Ж. Утеғалиева, Ж.С. Саурықова. — Қолжетімділік тәртібі: <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/226/236>
- 15 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 187. — Л. 26–31.
- 16 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 281. — Л. 12.
- 17 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 286. — Л. 17.
- 18 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 281. — Л. 10.
- 19 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 169. — Л. 14.
- 20 Аманжолова Д.А. Советский проект в Казахстане: Власть и этничность. 1920–1930-е гг. / Д.А. Аманжолова. — М., 2019. — С. 376–377.
- 21 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 194.
- 22 ГА ЮКО. — Ф. 74. — Оп. 1. — Д. 83. — Л. 42.

Н.С. Салауат, К.О. Сейтказина, А. Ташагыл

Роль баев в социально-политической жизни казахского общества

Введение «Временного положения об управлении в Степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств» от 1868 года и проникновение иностранного капитала на территорию Казахстана положили начало глубоким изменениям в традиционном казахском обществе. В конце XIX века в масштабах не только казахской степи, но и всей России активизировались капиталистические отношения, усилилась волна производства, а в начале XX века богатые казахи начали уделять больше внимания торговле, а также производству. В связи с этим в данной статье рассмотрена роль казахских баев в социально-политической жизни казахского общества. Авторы на основе архивных материалов Оренбургской области и Южно-Казахстанского областного архива проанализировали место и роль казахских баев в казахском обществе и рассмотрели процесс ликвидации байства.

Ключевые слова: история Казахстана, казахское общество, казахские баи, политика российской империи, конфискация байских хозяйств.

N.S. Salauat, K.O. Seitkazina, A. Tashagyl

The role of bais in the socio-political life of Kazakh society

The introduction of the “Temporary Regulations on Management in the Steppe Regions of the Orenburg and West Siberian General Governments” of 1868 and the penetration of foreign capital into the territory of Ka-

Kazakhstan marked the beginning of profound changes in traditional Kazakh society. At the end of the 19th century, capitalist relations intensified on the scale of not only the Kazakh steppe, but throughout Russia, the wave of production intensified, and at the beginning of the 20th century, rich Kazakhs began to pay more attention to trade, as well as production. In this regard, this article examines the role of Kazakh bays in the socio-political life of Kazakh society. The article, based on archival materials from the Orenburg region and the South Kazakhstan regional archive, analyzes the place and role of the Kazakh bays in Kazakh society and examines the process of liquidation of the bays.

Key words: history of Kazakhstan, Kazakh society, Kazakh bays, policy of the Russian Empire, confiscation of bai farms.

References

- 1 Isenov, O.I. (2010). Dasturlı qazaq qogamynın aleumettik zhıiesi [Social system of traditional Kazakh society]. Kostanay: KMPI [in Kazakh].
- 2 Dasturlı qazaq qogamındaǵy bایلar instituty [Institute of the rich in the traditional Kazakh society]. Retrieved from <https://teletype.in/@levigustafson/yhZ9h7eyH> [in Kazakh].
- 3 Viatkin, M. (2002). Batyr Syrym [Hero Syrym]. Almaty: Sanat [in Russian].
- 4 Valikhanov, Ch.Ch. (1985). O kochevkakh kirgiz. Sobranie sochinenii v piati tomakh [About the Kyrgyz nomads. A collection of essays in five volumes]. Vol. 4. Alma-Ata [in Russian].
- 5 Bekmakanov, E. (1994). Qazaqstan XIX gasyrlardıń 20-40-zhyldarynda [Kazakhstan in the 20s-40s of the 19th century]. Almaty, Sanat [in Kazakh].
- 6 Qazaq bایلary: Qosshygulovtar auleti [Rich Kazakhs: the Koschigulov dynasty]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/32482> [in Kazakh].
- 7 Ondiriske aralasqan qazaq bایلary kimder edi? [Who were the rich Kazakhs involved in production?]. Retrieved from <https://abai.kz/post/49132> [in Kazakh].
- 8 Qazaq bایلary: Qarazhan bai [Kazakh rich people: Karazhan bai]. Retrieved from <https://e-history.kz/kz/news/show/32651> [in Kazakh].
- 9 Masanov, N.E. (1995). Kochevaia tsivilizatsiia kazakhov: osnovy zhiznedeiatel'nosti nomadnogo obshchestva [Nomadic civilization of Kazakhs: basis of life activity of nomadic society]. Almaty: «Sotsinvest»; Moscow: Gorizont [in Russian].
- 10 Kazakhstanskaıa tragediia v issledovanii frantsuzskogo istorika [Kazakh tragedy in the study of the French historian]. Retrieved from: <http://e-history.kz/ru/contents/view/213> [in Russian].
- 11 Ogaion, I. (2009). Sedentarizatsiia kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizatsiia i sotsialnye izmeneniia (1928–1945 gg.) [Sedentarization of Kazakhs of the USSR under Stalin. Collectivization and social changes (1928–1945)]. (Rakishev, A. Trans). Almaty [in Russian].
- 12 Abylkhozhin, Zh.B. (1991). Traditsionnaia struktura Kazakhstana. Sotsialno-ekonomicheskie aspekty funktsionirovaniia i transformatsii (1920–1930-e gg.) [Traditional structure of Kazakhstan. Socio-economic aspects of functioning and transformation (1920–1930s)]. Alma-Ata [in Russian].
- 13 Allaniiazov, T. (2002). O nekotorykh voprosakh metodologii i istoriografii kollektivizatsii v Kazakhstane [On some issues of methodology and historiography of collectivization in Kazakhstan]. *Mysl — Thought*, 5, 25 [in Russian].
- 14 Abikei, M., Utegalieva, A.Zh., & Saurykova, Zh.S. 1928-1929 zhyldardagı qazaq bایلaryn tarkileu nauqany [Campaign to confiscate Kazakh riches in 1928-1929]. Retrieved from <https://edu.e-history.kz/index.php/history/article/view/226/236> [in Kazakh].
- 15 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 187. — L. 26-31 [in Russian].
- 16 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 281. — L. 12 [in Russian].
- 17 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 286. — L. 17 [in Russian].
- 18 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 281. — L. 10 [in Russian].
- 19 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 169. — L. 14 [in Russian].
- 20 Amanzholova, D.A. (2019). Sovetskii proekt v Kazakhstane: Vlast i etnichnost. 1920–1930-e gg. [The Soviet project in Kazakhstan: Power and ethnicity. 1920–1930s.]. Moscow [in Russian].
- 21 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 194 [in Russian].
- 22 GA YuKO [South Kazakhstan Regional State Archive]. — F. 74. — Op. 1. — D. 83. — L. 42 [in Russian].

Information about authors

Salauat N.S. — PhD student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Seitkazina K.O. — Candidate of historical sciences, associate professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan;

Tashagyl A. — PhD, professor, Yeditepe University, Istanbul, Turkey.